

## ФИЛОСОФСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Сред елементите с неидеален характер в структурата на всяка философска култура особено място заемат два основни вида организации способстващи професионалната реализация на философите: формални и неформални. Стожер на тези от първия вид се явяват *институциите за професионална реализация* на университетските преподаватели и научните сътрудници. У нас те се формират сравнително продължително и изграждат днешната си физиономия постепенно за последните над 100 години. Своя уникална история притежават и *неформалните обединения* (общества, клубове, сдружения, асоциации и др.) на българските философи. Тези два компонента на философската култура у нас образуват инфраструктурата, необходима за успешна дейност на нейните агенти. Ще се опитаме да очертаем генезиса и ролята на визираните организации в рамките на модерната философска култура в България.

### 1. Ентузиазъм и саминициатива

#### *Предварителни бележки.*

При опит за задълбочен анализ на философския живот в България от този период изследователят се сблъсква с няколко големи трудности. Първата и най-значителна от тях е изключителният недостиг на изворов материал. Нерядко за съществуването на едно или друго философско сдружение се научава от някоя случайно попаднала бележка или от кратко споменаване по друг повод в тогавашния печат. Трябва да се отбележи, че като цяло организационната култура в тези дружества не е била на особена висота, защото много малко от тях са оставили надеждни свидетелства за създаването и работата си. Тук визирам отсъствието на учредителни документи, устави, протоколи от заседанията и не на последно място липсата на периодични съобщения в печата както и на собствени печатни издания. Всичко това изправя изследователя пред задачата да възстанови разпиляната мозайка от малкото на брой несвързани парченца, които са се запазили до днес.

Втората голяма трудност е липсата на сериозни опити до момента в българската философска историография да се събере и систематизира материал за дейността на философските дружества от този период<sup>1</sup>. Това означава, че едва сега - век по-късно - за пръв път се прави опит за подобна систематизация. Изминалото време безвъзвратно е заличило важни спомени и свидетелства, без които подобна задача е изначално обречена да остане частична и непълна.

Третата трудност е голямата, почти енциклопедическа широта в заниманията на първите български философи. Неминуемо това са хората, които стоят начело на философския живот в България и тези, които го организират по един или друг начин.

Повечето от тях наред във философията се изявяват и в други дисциплини, водят активен обществен живот, публикуват различни по своя характер материали в различни печатни органи. Това прави изолирането на тяхната дейност в тесните рамки на няколко сдружения много трудно. Последната е винаги вплетена в по-широк кръг от занимания и е рисковано тя да се разглежда извън техния контекст. Друг проблем, който възниква във връзка с тяхното участие в различни научни и обществени сдружения, е относно характера на философските дружества по принцип. Кои дружества следва да разглеждаме като собствено философски?

Тъй като в същността си този въпрос неминуемо препраща към големия проблем относно общите определения на философията и философската култура в България на него следва да се отговори в началото максимално ясно и еднозначно. След като приемам, че всяко едно дружество, занимаващо се с теоретични проблеми, би могло да има философски характер, аз мисля, че това все още не е достатъчно то да се определя като “философско”. И тъй като интерпретациите върху това кое е философско и кое не могат да бъдат произволно умножавани, смятам, че единственият твърд критерий за означаването на едно дружество като “философско” е неговото собствено самоопределение като такова. Вероятно това ще стесни кръга на изследване, но за сметка на това ще гарантира неговата коректност.

### ***Научните дружества от края на XIX век и българските философи***

Непосредствено до самия край на 19 век въпросът за научните дружества в България е всъщност въпрос за *Българското книжовно дружество* (БКД), основано през 1869 г. в Браила<sup>2</sup>. Това е организацията, която събира и ръководи дейността на българските учени включително и философите през този период, като издава свой собствен печатен орган - *Периодическо списание на Българското книжовно дружество* (1870 г. - 1876 г. в Браила и 1882 г. – 1910 г. в София), което от 1911 г. се преименува в *Списание на БАН*. БКД работи много успешно през първите години на своето основаване, като работата прекъсва в годините около Освободителната война. Дружеството обединява дейността на българските учени от всички области, като реално няма нужда от вътрешно подразделяне на дисциплинарен принцип. Такова подразделение става едва през 1884 г., когато то се разделя на три клона: историко-филологически, за естествени науки и за държавни науки. Като цяло обаче задачата на организацията е да съдейства за развитието на българската наука и култура изобщо, а не приоритетно на отделни техни клонове. Част от този процес е и развитието на българската философска култура. След войната дружеството се възстановява през 1881 г. по инициатива на Министерството на просвещението. Независимо от това обаче то не работи добре до 1897 г., когато за подновяването му решаващо значение има тогавашното “Висше училище” (от 4 януари 1905 г. -

Университет “Св. Климент Охридски”). Ако до този момент БКД играе основната роля при представянето и организирането на научния живот в България, то след 1888 г. с основаването на първото висше училище у нас се появява още една институция, на която предстои да бъде от решаващо значение за развитието на българската наука и култура. Добре е да се види как тези две институции си взаимодействат от този момент.

В своята изключителна *История на Софийския университет* М. Арnaudов посочва, че “Между другите почини за повдигане на научния живот в училището и вън от него спада решението на академическия съвет да съдейства за подновяването на *Българското книжовно дружество*”<sup>3</sup>. От тук следва детайлно описание на събитията: Заседание на съвета от 07.03.1897 г., на което се решава да се излезе с писмо до управата на БКД; Създаване на комисия за изработването на писмо “не само до Книжовното дружество, което уставно почти вече не съществувало, а до министъра на просветата.”<sup>4</sup> и т.н. Някои моменти в писмото са особено важни за значението, което се е отдавало тогава на научните дружества изобщо. В него се посочва, че “навред в културните страни покрай висшите учебни заведения се поддържат и научни дружества или академии, които се грижат за разработка на науката”<sup>5</sup>. В писмото се излага загриженост за това, че от тържественото конституиране на дружеството през 1884 г. до момента (1897 г.) то нито веднъж не е свикало главно събрание и практически не действа. Изводът е: *С други думи, дружеството е престанало да съществува, като са нарушени от начало до край всичките параграфи на устава му*<sup>6</sup>.

Кампанията приключва успешно, когато на 25.12.1898 г. се свиква главно събрание на БКД и “след редица заседания се туря край на безредица и бездействие, като се избират нови членове и нов управителен съвет... и като се подхваща издаването на *Периодическо списание* с приноси и от младите професори от Висшето училище”<sup>7</sup>.

Посочените свидетелства показват ясно не само ролята, която Висшето училище изиграва при възстановяването на Българската академия, но и огромното значение на университета за създаването и живота на научните дружества. Още през същата 1898 г. по инициатива на физико-математическия факултет се основава *Българското физико-математическо дружество*. Две години по-късно се появява *Педагогическото дружество*; през 1903 г. - *Историческото дружество* и т.н. Като цяло българските учени от различни области в този период полагат усилия да създадат и организират подобни общности, които да стимулират научната работа и да подпомагат усилията на младите учени и студенти.

Редно е да се отбележи, че Софийският университет е официалната институция, която още с основаването си организира и се намира в центъра на философския живот в България. Този въпрос е разгледан подробно в раздела за философията в българското образование на настоящото издание и поради тази причина тук ще бъдат отбелязани само основните моменти от развитието на философските структури в Университета. Още на 29.09.1888 г. с указ № 637 са утвърдени “Временни правила за уреждането на висшия педагогически курс в София”, където се вижда, че единственият за момента факултет - Историко-филологическият, наречен в началото “отделение” или “отдел” - обхваща три дисциплини, едната от които е “философия и педагогия”. Видно е, че още с основаването на Университета (тогава все още “педагогически курс”, а от 18.12.1888 г. “Висше училище”) философията заема своето място в него. Вероятно не без значение е фактът, че централната фигура при изработването на този правилник е Иван Шишманов, който е следвал и завършил философия в Германия. През 1894 г. се приема нов закон за Висшето училище, в който структурата на Университета е развита - вече има три факултета, като “Философия и педагогия” продължава да бъде обособена специалност в рамките на Историко-филологическия факултет. Важна промяна настъпва през 1904 г., когато според новия закон за Висшето училище, то се нарича “университет”. Факултетите сега се разделят на катедри, като философските са три: две в Историко-филологическия факултет - „Философия” и „История на философията”; и една в Юридическия факултет - „Философия и енциклопедия на правото”. Философия и Педагогика обаче продължават да са обединени в една специалност до 1909 г., когато според новоприетия тогава Закон за народната просвета те се разделят на две отделни специалности. В рамките на специалност Философия са обособени две катедри - „История на философията” и „Систематическа философия”.

От една страна е очевидна централната роля на Софийския университет във философския живот на България. От друга обаче основният въпрос в изследването тук е способността философската общност в България да организира своята работа самостоятелно и извън рамките на официалните университетски структури. Изложеното до момента задава контекста, който е необходим, за да се разбере работата и ролята на българските философи през този период. Като изключим няколкото единични и твърде несигурни свидетелства за основаването на *Студентското философско-педагогическо дружество* през 1895 г., българските философи не съумяват да създадат подобна на другите научни дружества организация извън Университета, която да остави трайна следа с дейността си. Докато повечето от научните дружества след основаването си грижливо събират материали от своята

дейност, излизат с публикации, а някои от тях издават и собствени печатни органи, то вече споменатото и единствено философско дружество от края на XIX век, не успява да развие подобна дейност. Красноречив в това отношение е фактът, че дори годината на основаването на *Студентското философско-педагогическо дружество* - 1895, излиза за пръв път в кратко съобщение в официалния отдел на *Годишника на СУ* едва през 1911 г. - по повод на едно от многото му подновявания<sup>8</sup>. Каква би могла да бъде причината за тази философска инертност? Не може да не направи впечатление, че по същото време в България има философи, на които не липсва нито ерудицията, нито таланта, нито възможността да организират и активно да поддържат едно действащо философско дружество.

Една от причините би могла да бъде вече посочената многостранна и интердисциплинарна дейност на българските философи. Тяхната работа в много и различни области вероятно не е предполагала ограничаването им в един затворен кръг, в който да преобладава “чистата” философия. Името на Иван Георгов например се свързва не само с работата на слабо познатото ни *Студентско философско-педагогическо дружество* в Университета, но и с основаването на *Педагогическото дружество* от 1900 г. Няма съмнение, че проф. Георгов е членувал и в много други подобни организации. Едно кратко свидетелство за учредяването на това *Педагогическо дружество*, в което участва Георгов, може да ни даде представа за общия стил при основаването и развитието на подобни сдружения по онова време. То дава и косвен отговор на въпроса, защо толкова малко свидетелства се запазват след това. В съобщението се казва, как по инициатива на няколко “младежи с висше педагогическо образование” се организира сбирка. На нея са поканени преподаватели по педагогика, като целта на събранието е да се основе “едно Педагогическо дружество, в което да се четат реферати и да се обсъждат въпроси от областта на образованието и възпитанието”<sup>9</sup>. Амбициите на участниците са скромни до такава степен, че се решава да не се изготвят каквито и да било учредителни документи: “Според това не се намери за нужно да се пишат нито устави, нито други наредби. Избра се само един комитет от г. г. Д-р Ив. Георгов, Ив. Бакалов и Д-р П. Нойков, който да ръководи работите”<sup>10</sup>. В съобщението се прави кратък преглед на рефератите от последвалите сбирки, където откриваме реферат от И. Георгов на тема “Детски възгледи върху право, закон и наказание”.

Показателно е също така присъствието и на друг български философ в дружество, което не е собствено философско. Става дума за Иван Гюзелев и *Българското физико-математическо дружество* - една от най-старите и авторитетни подобни организации. Изключителен интерес в случая представлява не самото участие на българския математик и философ в дружеството, а специфичната

проблематика, която е излагал в него. С изненада научаваме, че на заседанието от 7.03.1899 г. Гюзелев е прочел пред българските физици и математици реферат на тема “Въображаемото съществуване на материята”<sup>11</sup> - глава от все още непубликуваната му тогава книга “Елементи на познанието”. Нямаме документ, който да дава подробна информация за обсъждането на реферата, както и за реакцията на слушателите, но самото заглавие е достатъчно за да предположим, че дискусиата тогава е надхвърлила далеч полето на физическата реалност за да се разгърне в метафизичните измерения на философията. Подобен реферат пред аудитория от физици безспорно е изисквал голяма интелектуална смелост.

Такива примери, които говорят за участието на българските философи в живота на дружества и организации, които не са формално философски, показват още веднъж широтата, която тези учени демонстрират в теоретичната си и научна дейност. Доказват недвусмислено също, че тук не може да става въпрос за някаква инертност или липса на активност. Те обаче не са достатъчни да отговорят на въпроса за слабата дейност на единственото философско дружество от този период. Отговорът на този въпрос се намира в съвсем друга посока. Тя ще бъде очертана с помощта на един общ преглед на развитието на най-старото философско дружество от създаването му през 1895 г. до началото на 40-те години на двадесети век.

### ***Студентското философско-педагогическо дружество (1895 - ?)***

„Студентското философско-педагогическо дружество” от 1895 г. е тясно свързано с историята и промените във Висшето училище. Погледът върху запазените свидетелства ще покаже какви са били възможностите на организацията да развива активна дейност. Ако дружеството действително е основано през 1895 г. (в запазените протоколи от заседанията на академическия съвет не се открива потвърждение), то това съвпада с една доста динамична откъм промени за Университета година. От 1895 г. до 1896 г. академическия съвет се занимава с изработването на подробен правилник, който да регламентира живота в университета. В него се определя и правото на студентите да образуват “академически дружества” с одобрен от съвета устав. Вероятно поради едновременното изработване на университетския правилник и основаването на дружеството в протоколите от този период не се открива обсъждане на устава, което би било най-сигурното свидетелство за събитието. За първи път дружеството се споменава в протокол № 22 от заседание на академическия съвет от 04.04.1897 г., където пише следното: *Поднесли са също неколцина студенти за одобрение проект за нов устав на философското дружество. Проектът се даде на г. Георгова за доклад*<sup>12</sup>.

От тук се вижда, че очевидно дружеството е сформирано преди 1897 г. Каква е била дейността му дотогава обаче не е известно. От този момент нататък в

протоколите в архива могат да се открият индикации за съществуването на дружеството и промените в него. Заслужава да се отбележи особената чувствителност на академическия съвет към всички студентски събирания и прояви през този период от развитието на Университета. Това личи ясно и в отношението към философското дружество. Показателна е реакцията и поправките към доклада на Георгов само месец по-късно - на 13.05: *На докладчика се дадоха определения на съвета, че външни лица не могат нито да бъдат редовни членове на дружеството, нито да се водят в заседанията му като гости; че за почетни членове могат да се прогласяват лица, що имат особни заслуги за постигане целта на дружеството, но те имат право да участват само в научните, а не в уредните заседания на дружеството, и след това му се предостави да влезе в по-близки споразумения със студентите, за да се поправи, измени и допълни проектът им за устав, както би отговаряло по-добре на задачите на едно студентско философско дружество, та чак тогава да се внесе окончателният проект в академически съвет за одобрение*<sup>13</sup>.

По-нататък, на 06.03.1898 г., се помества още една поправка, според която се решава на научните заседания да се допускат външни лица, но само при условие, че са били студенти във Висшето училище. За съжаление от този момент нататък до 1904 г. не се откриват никакви свидетелства за работата на дружеството. В протоколите от академическите съвети липсват данни за окончателно приемане на устава, както и самия устав. Информацията от 1904 г. идва от два източника - съобщение в списание *Училищен преглед* и том 1 на *Годишника на СУ*. В годишника е публикуван отчета за учебната 1903-1904 г. на ректора М. Бъчеваров. В него сред студентските академически дружества, които са работили успешно в университета през изтеклата година се споменава и “Философско-педагогическото дружество”<sup>14</sup>. Много по-пълна информация се открива в съобщението на *Училищен преглед*, където са реферирани четири лекции по психология, четени в дружеството от Атанас Димитров - преподавател по немски език в университета. Лекциите се отнасят до отношението между психически и физически явления; психическата каузалност; видовете психически явления и взаимните им отношения; проблема на съзнанието. В съобщението фигурира също и една интересна фраза, която се отнася до активността на дружеството през изминалите години: *Сравнително миналите години сега това дружество развива доста ползотворна научна дейност*<sup>15</sup>.

Не можем да открием други запазени свидетелства за тази ползотворна дейност до 1909 г. Междувременно е започнала и свършила университетската криза (1907-1908 г.), по време на която съвсем естествено заедно с университета не работят и студентските дружества. В *Годишника на СУ*<sup>16</sup> се споменава, че след отварянето на университета на 31.01.1908 г. само две студентски дружества са подновили работата

си - на студентите естественици и химическото дружество. През 1909 г. е изработен и нов Закон за университета. В отчета за учебната 1908-1909 г. се посочва датата 3.06.1909 г. като дата на подновяване на *Студентското философско-педагогическо дружество*<sup>17</sup>. В това съобщение за пръв път се сочи и 1895 г. като годината, в която то е основано за пръв път. Уставът на дружеството е представен за одобрение на 2.12.1909 г. и одобрен десет дни по-късно<sup>18</sup>.

Като страничен факт в този период трябва да се отбележи, че през 1909 г. се появява името на още една студентска организация, която се свързва за кратко с философията. Това е *Студентското литературно-философско дружество*, за което се твърди, че е основано през 1905 г., че действа от 11.10.1908 г. с приет от съвета устав на 22.12.1908 г.<sup>19</sup>. То продължава да съществува, но от 1914 г. вече се изписва като *Студентско литературно-филологическо дружество*.

Странно изглежда, че само три години след 1909 г. - в отчета за учебната 1912-1913 г. името на *Студентското философско-педагогическо дружество* изобщо не фигурира сред останалите работещи студентски академически организации<sup>20</sup>. Може само да се гадае за причините, поради които то не е заработило малко след като уставът му е бил окончателно одобрен. Нещата по това време и без друго изглеждат достатъчно неясни и разхвърляни, като най-очевидното обяснение за това е Балканската война, поради която прекъсват и лекциите в университета през зимното полугодие на учебната 1912-1913 г. От отчета на ректора за следващата 1913-1914 г. става ясно, че след края на войните нито едно студентско дружество не успява да възстанови работата си. Едва през 1915 г. - от запазения в архива протокол № 8 от заседанието на академическия съвет, проведено на 14.01. същата година - разбираме, че “Студенти от историко-филологическия факултет съобщават с писмо от 17.12. 1914 г., че са отворили отново бившето *Студентско философско-педагогическо дружество*, което беше затворено през последните четири години”<sup>21</sup>. От това със сигурност може да се заключи, че практически от приемането на устава до края на 1914 г. дружеството не работи.

За съжаление възобновяването от 1914 г. не променя описваната досега картина. За дружеството не се открива никаква информация след това, като съществуването и дейността му остават тайна в продължение на повече от 15 години. Едва в края на 1931 г. можем да прочетем на половин страничка във *Философски преглед* следното съобщение: *На 28 ноември т.г. завършилите университет по философия и педагогика, намиращи се в София, имаха събрание, с цел да възобновят “Българското философско-педагогическо дружество”, което отдавна бе престанало да съществува. На събранието присъстваха около 50 души и се изтъкна единодушно нуждата от учредяване на едно такова дружество, при общо желание:*



да се заработи по-енергично за неговото организиране. Дружеството биде веднага основано<sup>22</sup>.

Основателно е предположението, че макар от името на дружеството да се изпуска думата “студентско”, в съобщението става въпрос за същата организация. От тук разбираме също, че малко след това - на 9 и на 23 декември се провеждат още две заседания, на които се четат реферати и се приема нов устав. В съобщението се казва, че дружеството се ръководи от тричленен комитет в състав: Председател - проф. М. Герасков и двама секретари - д-р Ат. Попов и Л. Краев. Неприятен е обаче фактът, че след това съобщение *Философски преглед* престава да следи и отразява дейността на дружеството. Може погрешно да се предположи, че след първоначалния ентузиазъм работата е затихнала и замряла отново, но поне до средата на следващата година имаме сигурно свидетелство, че това не е било така. Този пропуск показва, че списанието, макар и да отразява понякога подобни събития в рубриката “Философски вести”, няма добра стратегия за периодично проследяване и анализ на философския живот в страната.

Препечатка на целия устав и допълнителна, много по-изчерпателна информация ни дава *Училищен преглед* от 1932 г. От там става ясно, че според чл. 1 на устава, организацията носи името *Българско философско-педагогическо дружество*<sup>23</sup>. Също така се споменава, че до момента на отпечатване на съобщението (средата на 1932 г.) дружеството вече е имало осем сбирки и че за кореспонденцията с него отговаря секретарят Лукан Краев на адрес бул. “Дондуков” № 37 - IV. От устава се разбират и трите основни цели на сдружението:

*а) Да обединява и организира пръснатите в страната усилия в областта на философската и педагогическа мисъл за по-широкото и по-планомерното ѝ разработване у нас;*

*б) Да разпространява и популяризира философски и педагогически знания;*

*в) Да изказва мнение по всички замислени реформи в българското образователно дело и да го популяризира сред обществото.*

В устава се съдържа и друга информация, която представлява интерес: Членове могат да бъдат всички завършили висше образование по философия и педагогика или такива, които са проявили “книжовна или практическа дейност в областта на тези науки; Дружеството “урежда редовно всеки две седмици веднъж своите научни събрания”; При “благоприятни условия” то може да урежда свои печатни издания; Печатът на дружеството е с елипсовидна форма с името в периферията и годината 1931 в средата. Интересното по отношение на членството е, че поставено веднъж извън рамките на академичния живот в Университета, дружеството се оказва много по-отворено и достъпно за по-широк кръг от желаещи да работят в него. На практика

то престава да бъде студентско академично дружество и следва от този момент да се различава от подобните му организации, съществуващи единствено в рамките на Университета. Колкото и да е обещаващо обаче това ново начало не променя досега описваната картина. Нещо повече: след тези съобщения не успяхме да открием никаква допълнителна информация за живота на дружеството. От 1932 г. насам името му не се споменава никъде. Само през 1935 г. *Философски преглед* съобщава в няколко изречения за работата през семестъра на “студентското философско дружество”, но разликата в имената показва, че в съобщението не става дума за организацията от 1931 г.

В Университетските архиви от 1941 г. и след това се открива, споменато на няколко пъти, името “философско дружество”, но имаме основание да смятаме, че става въпрос за студентска организация с формално присъствие в административния живот на Университета, която е малко вероятно да има връзка с обновеното “философско-педагогическо дружество” от 1931 г. Контекстът на това споменаване е изключително заплетен, но си заслужава да бъде описан накратко. На 14.03.1941 г. с постановление на Министерския съвет се забраняват всякакви събирания на дружества в страната. Реакцията на Университета е бърза и с писмо № 401 от 28.03. с.г. на студентските академични дружества се разрешава да устройват само закрити заседания със строго научен характер. Следват множество вътрешно-университетски справки и покана към представителите на различните дружества за среща с ректора. Тази покана е мястото, където се споменава и “философското” дружество с неговия представител Петко Георгиев Динев - нищо повече обаче<sup>24</sup>. След проведените срещи и консултации на 02.10. с.г. Университетът изпраща писмо до Министерството, в което посочва 13 “признати от академическия съвет при-университетски организации” - философското дружество не е сред тях<sup>25</sup>. Това едва ли е от особено значение, тъй като само след няколко седмици (на 29.10.1941 г.) университетската управа решава да се “разтурят” всички дружества в юридическия и историко-филологическия факултети. Запазват се дружествата във физико-математическия и медицинския факултети, но под контрола на специално назначени от деканатите за целта студенти<sup>26</sup>. След около една година картината се обръква още повече, когато в архива намираме писмо-справка от декана на Историко-филологическия факултет до ректора от 17.11.1942 г. В него се изброяват имената на “г-да професорите тютори на Студентските академически дружества при факултета”. На първия ред четем: *По Философия - г-н проф. Д. Михалчев*<sup>27</sup>.

По същото време такива писма до ректора пишат и останалите декани. Подобни циркулярни писма в университетската администрация можем да открием до края на 1943 г. В още една справка от 1943 г. се споменава за “студентско

философско академично дружество”, чийто представител е Константин Арnaudов. Като цяло от събитията в Университета в началото на 40-те години може да се заключи, че атмосферата за работа в студентските сдружения е крайно неблагоприятна. Затова и не можем да очакваме нещо повече от формалното регистриране на студентски структури с незначителна или изобщо без реална дейност.

Изводите от тази почти 50-годишна история (1895 - 1943) са много важни. Първо в нея има много повече неизвестност отколкото яснота и конкретност. Историята е накъсана и несвързана. Тя не само, че не дава цялостна картина за работата и развитието на дружеството, а поставя под въпрос самата му дейност като такава. В някои свидетелства дори не е съвсем ясно дали не става въпрос за различни организации със сходни имена. Най-сериозните източници, с които разполагаме говорят за многократно прекъсване и подновяване на организацията, като по същество те имат административно-информативен, характер. Това, че други свидетелства няма, че дружеството не е оставило след себе си печатен орган, материали от сбирки, обсъждания и форуми, говори недвусмислено, че неговата философска дейност едва ли е била особено активна. Остава разбира се отворена хипотезата, че такава дейност е имало, но тя просто не е била документирана. Тази теза обаче няма как да бъде защитена днес именно поради липсата на автентични свидетелства.

Най-вероятно има две основни причини за слабата и непостоянна дейност на дружеството. Първата са сътресенията в Университета, които никога не са били благоприятни за стабилността на студентските организации. Всеки път, когато Университетът затваря врати, се разпускат и студентските дружества, като подновяването им после е бавно и мъчително. В тази връзка трябва да се споменат и всички административни сътресения, възникнали вследствие на една или друга промяна в политиката на България и в частност в политиката на Университета. Те често пъти затрудняват или направо прекратяват работата на академическите дружества. Втората причина е съществуването на паралелна университетска структура, която на практика изземва част от функциите на дружеството и по този начин до голяма степен обезсмисля реалната му дейност. Тя е управлявана от университетски преподаватели и нейното място е строго регламентирано в системата на Университета. Става въпрос за *Философския семинар* при Историко-филологическия факултет.

### ***Философският семинар***

От общия университетски правилник, преутвърден с министерска заповед №2932 от 22.09.1910 г. в параграфи 67 и 68 на точка В научаваме, че “При всеки

факултет има научно-помагателни институти (семинари, кабинети, сбирки, лаборатории, обсерватория, ботаническа градина, наблюдателна станция и пр.)”<sup>28</sup>. Те се поверяват на уредник, избран за една до три години от състава на редовните преподаватели - титуляри на катедрите, където се устройва конкретния институт. Става ясно, че всяка учебна година уредникът трябва да предоставя писмен отчет за “вървежа и състоянието” на института.

От *Годишника* на Университета разбираме за сформирването на *Философския семинар*, както и за неговия правилник. Последният е приет от академическия съвет в края на 1904 г. и разкрива в детайли структурата на *Семинара*, както и начина, по който той работи:

*§ 2. Тоя семинар има за цел да спомага за философското развитие на своите членове и за по-дълбокото вникване във философските проблеми, както и да упътва членовете в самостоятелно разработване на въпроси из областта на разните философски дисциплини.*

*§ 4. Заседанията, които стават редовно еднаж в седмицата, се ръководят от уредника на семинара, или от негов заместник.*

*§ 7. Членовете на семинара биват редовни и извънредни. Редовни членове биват само редовни студенти от историко-филологическия факултет; а извънредни членове могат да бъдат слушатели от тоя факултет или студенти от другите факултети. С позволение на уредника могат да присъстват в заседанията на семинара като гости и други студенти, които не са членове на семинара.*

*§ 9. За усилване на научните занятия на членовете на семинара съществува при семинара специална библиотека и читалня.*

*§ 13. Семинарната библиотека, която се смята за част от общата библиотека на Университета, съдържа книги, взети от дубликатите на университетската библиотека, купени със специално за тази цел предвидени в годишния бюджет на Университета суми, или получени в подарък.*

*§ 14. За възнаграждение на добри семинарни работи на студентите, отпускат се от факултета по предложение на уредника, награди в размер от 30-50 лева.*

Приведените по-горе параграфи са достатъчно красноречиви в подкрепа на тезата, че при наличието на подобна работеща организация едно студентско философско дружество на практика се оказва излишно, а съществуването му - формално. Това, че *Семинарът* е поверен на преподавателите в Университета гарантира неговата стабилност в условията на винаги деликатните взаимоотношения между студентите и университетското ръководство. Макар в архивите на Университета да не са запазени протоколи от работата на *Семинара*, разполагаме с неоспорими доказателства за успешната му работа. Първото от тях е ежегодното

присъствие на съответното перо в бюджетите на Университета. Това са регулярни средства, с чиято помощ *Семинарът* се е развивал, а неговата библиотека се е обогатявала. Разрастването на библиотеката е друго доказателство. Резултатът, видим и днес - сто години по-късно, е във Философски факултет на СУ, където на третия етаж се помещава факултетната библиотека - пряк наследник на семинарната. Друго доказателство намирам в това, че *Семинарът* е ръководен от признати университетски преподаватели, чиято добросъвестност не може да стои под въпрос - малко вероятно е те да не са изпълнявали задълженията си, описани в правилника. Също толкова малко вероятно е Университетът да е отпуснал ежегодно средства на формално работеща или неработеща структура. Най-вероятно първият уредник е бил проф. Иван Георгов, за чието избиране се споменава през учебната 1905-1906 г.<sup>29</sup>. Неговото име като уредник фигурира и през 1910 г.<sup>30</sup>.

### ***Гимназиални дружества***

#### ***Философско-математично общество - Габрово***

“Днес 1 май 1919 г. група ученици от Априловската гимназия, под ръководството на учителя г. Ст. Станчев, се събра в една от стаите на Априловската гимназия”<sup>31</sup>. Така започва протокол № 1 за основаването на дружеството *Философско-математично общество* в Габрово, което съществува до края на 1932 г.<sup>32</sup>. Това е философското дружество с най-добре запазената и проучена история в България, благодарение на издадената през 2000 г. книга на Мариела Костадинова (в съавторство с Д. Цацов и А. Стефанов) - *Габровската философска школа и Димитър Михалчев*. Централната фигура в основаването и работата на обществото е Стефан Станчев, който се дипломира като математик в СУ през 1907 г. Не е съвсем ясен начинът, по който идеите на Ремке и Михалчев оказват такова силно въздействие върху българския математик, но е показателно, че първоначалното име на дружеството е *Философско-математично общество "Димитър Михалчев"*. Едва след няколкократните лични молби от страна на Михалчев да се смени името, дружеството се преименува на *Философско-математично общество - Габрово*. Разполагаме с неговия устав от 1922 г., откъдето се вижда, че целта на организацията е в интересно съзвучие с така модерната интердисциплинарност в либералното образование днес: *Да запознава членовете си с основите, върху които се градят научните дисциплини, за да вникнат по-дълбоко във връзката, която съществува между отделните науки*<sup>33</sup>.

Дружеството съумява не само да поддържа редовно своите сбирки, но и да развие многостранна дейност: организирането на форуми - т. нар. “научни седмици”, на които гостуват различни лектори от цялата страна; съставянето и събирането на средства за печатни издания; поддържането и обогатяването на библиотека. За успеха

на тази всеотрасна дейност говори участието в организираните от него научни четения в Габрово на имена като Димитър Михалчев, Атанас Илиев, Асен Златаров, Спиридон Казанджиев, Стефан Консулов, Цеко Торбов. Дружеството е поканено да стане колективен член на Ремкевото общество в Германия, като това само по себе си също е сериозен индикатор за неговото признаване не само в България. Не на последно място трябва да се отбележи и високата култура на дружеството в чисто организационен план. Заседанията на обществото са редовно протоколирани, като протоколите са пазени така, че днес могат да се открият в архивите и да ни предоставят ценна информация.

Другото, което прави особено впечатление и превръща тази организация в уникална в сравнение с всички останали философски дружества в България е, че тя застава на конкретните позиции на една философска школа - тази на Ремке и Михалчев. Останалите подобни дружества, с които се срещаме са в най-голяма степен общо-философски, т.е. те не отстояват приоритетно една или друга идейна позиция, а се отнасят към представянето на философията като цяло. Следователно независимо от общо-философските цели, които и Габровското дружество си поставя, то действително се оказва нещо много повече - "ремкеанска школа", която застъпва и популяризира една ясно определена и в много отношения радикална философска платформа. Това неминуемо задава оригиналното лице на *Философско-математично общество* в Габрово, което не може да бъде сбъркано с никое друго.

#### *Философско-педагогически кръжец "Д-р Кръстьо Кръстев" - Кюстендил*

Другото гимназиално философско дружество със заявено присъствие във философската общност, макар и трудно сравнимо с това на *Философско-математично общество - Габрово*, е *Кръжецът* в Кюстендил. Той е основан при Кюстендилската мъжка гимназия през 1934 г. от учителя по философия Борис Илиев<sup>34</sup>. Целта на дружеството се определя като грижа за "самообразованието и самовъзпитанието на учениците, членове и нечленове, да ги издигне в интелектуално, нравствено-религиозно отношение, да развие самокритична мисъл в учащите, да разшири, затвърди и закръгли учениковите познания из областта на философските и педагогическите науки, да даде по-солидни познания и да повиши общото културно равнище на учащите се"<sup>35</sup>. Сп. *Философски преглед* на няколко пъти излиза с кратки съобщения за дейността на дружеството, от които разбираме за броя на изнесените реферати, както и за тяхното съдържание. Така например през 1935 г. са изнесени 35 реферата върху Бъркли, Фихте, Кант, Хегел, Мил, Спенсър и т.н.<sup>36</sup>. През 1937 г. Кръжецът включва около 200 души, като разширява своята дейност с издаването на специален лист по повод 18 години от смъртта на д-р Кръстев. Единичното издание излиза на 5.04.1937 г. в 2000 екземпляра и се състои от 12 големи страници, на които

има материали от Ал. Балабанов, Т. Влайков, Ст. Омарчевски, Ем. П. Димитров, Ст. Чилингиров и др.<sup>37</sup>. През 1938 г. Кръжецът вече наброява 270 души, като интересното е, че вече около 60 от тях са от девическата гимназия в града. От съобщенията във *Философски преглед* се разбира също така за устройването и поддържането на библиотека към дружеството<sup>38</sup>. Последното съобщение, което успях да открия, е в сп. Училищен преглед, където се отразява все така ползотворната и активна дейност на дружеството през 1941-1942 г.<sup>39</sup>.

#### *Други гимназиални дружества*

Еднократна информация за още две гимназиални дружества можем да открием в кн. 2 на *Философски преглед* от 1940 г.<sup>40</sup>. За тях споменава и Д. Цацов в книгата си “В търсене на самобитното”<sup>41</sup>. В рубриката “Философски живот”, която странно отсъства от общото съдържание на списанието, се посочва, че на 5.10.1938 г. в Перник е образувано “Философско дружество *Ст. Михайловски*”, което е развивало интензивна дейност, а членовете му са наброявали 160. По същия начин се съобщава, че през м. октомври 1939 г. в Търново “се сформира философски кръжок *Д-р Н. Алексиев*”.

#### **Философско-социологическо дружество**

Ако изключим за момент една малко известна статия от Цеко Торбов<sup>42</sup>, историята на *Философско-социологическото дружество* преди 1932 г. е едновременно интригуваща и загадъчна. Поради това си струва да бъде изложена по-подробно. Повечето автори, които са споменавали за дружеството по различни поводи очертават периода на неговото съществуване от 1925 г. до 1938 г., което не отговаря на истината. Един от източниците, откъдето в момента черпим информация за дружеството, са протоколите запазени в архива на проф. Ц. Торбов<sup>43</sup> и от тях недвусмислено се вижда, че дружеството е заседавало до 1947 г. При опита да открием достоверно свидетелство за неговото основаване и работа преди 1932 г. се натъкнахме на няколко текста, които посочват 1925 г. като година на създаването му<sup>44</sup>. Само в текста на Б. Ставров обаче открихме позоваване на конкретен източник и той се оказва *История на философската мисъл в България*, Т. 3 от 1976 г. В съответния раздел, писан от М. Бъчваров и В. Субашки има подробна бележка под линия, в която се казва дословно следното: *Данните за философско-социологическото дружество са взети от дневниците на същото. Те се съхраняват в личния архив на проф. Ц. Торбов, който от 1931 г. е секретар на дружеството*<sup>45</sup>.

Авторите категорично посочват 25.10.1925 г. за дата на основаване на дружеството, но бъркат годината, в която Ц. Торбов става негов секретар: 1931 г. вместо 1934 г.<sup>46</sup>. Погрешно посочват и 1938 г. като годината, в която то престава да съществува. От тук със сигурност трябва да заключим, че протоколите, които се

намираат в момента в архива на проф. Ц. Торбов в НБУ не са същите дневници, които са използвали М. Бъчваров и В. Субашки. Очевидно те са разполагали с други, отпреди 1932 г., които за съжаление в момента не могат да се открият<sup>47</sup>. Също така е очевидно, че не са познавали материалите, с които разполагаме днес.

На фона на този хаос около документите и фактите, свидетелстващи за дружеството, изпъква едно ясно и изчистено откъм неясноти изследване. Става въпрос за книгата на Весела Ляхова *Живот мисия*, посветена на Цеко Торбов<sup>48</sup>. Благодарение на доброто познаване на архива на проф. Торбов, данните изнесени от автора са напълно коректни. От текста също така се получава много добра представа за работата на самото дружество, както и за отношението на Ц. Торбов към нея. Любопитно е, че и тук се споменава за двете “загубени” тетрадки от архива. В. Ляхова не споменава имена, но посочва, че те “са взети от архива му още през 1973 г., очевидно с цел никога да не видят бял свят”<sup>49</sup>.

Единствената публикация от времето, когато дружеството е работило и която дава достоверна информация както за годината на основаване, така и за работата му преди 1932 г. е вече споменатата в началото статия на Цеко Торбов от 1937 г. В нея конкретно е написано, че дружеството “съществува от октомври 1925”, като през цялото време то се оглавява от В. Ганев. В статията Ц. Торбов излага подробно заглавията на докладите, изнасяни в дружеството, като на множество от тях предлага и кратки реферати, придружени с бележки от обсъжданията. Статията е ценна и от библиографска гледна точка, защото в нея Ц. Торбов посочва местата, където част от рефератите са публикувани - предимно в *Юридическа мисъл* и *Юридически архив*.

От края на 1932 г. протоколите на дружеството започват да се водят от Цеко Торбов, който по това време е на 33 години. Благодарение на неговата прилежност можем в подробности да проследим темите, които са обсъждани по време на заседанията<sup>50</sup>. Сбирките на дружеството съвпадат с учебната година в Университета и се провеждат един път месечно - общо 9 заседания за една учебна година. Първото заседание в годината, обикновено в началото на месец октомври, е организационно и на него се обсъждат предложенията за нови членове. В сбирките редовно взимат участие и представят текстове за обсъждане председателят Венелин Ганев, Цеко Торбов, Христо Тодоров, Пьотр Бицили, Райна Ганева, Г. Рапопорт, Любен Диков, Любомир Владикин, Н. Жабински. Нивото както на представяните доклади, така и на обсъжданията е изключително високо. Темите са подбирани внимателно и засягат въпроси от областта на социологията, теорията и философията на правото. Прави впечатление, че в началото на всяка година В. Ганев чете програмен реферат, където се очертава общата тема, около която гравитират докладите през цялата година. Тези теми почти винаги, освен че представят за обсъждане сериозни теоретични проблеми,



са в съзвучие със социалната и политическа динамика в света от съответния период. Можем да посочим например, че работната 1934 - 1935 г. за дружеството е преминала под знака на темата за едноличната власт и тоталитарните форми на управление. Следващата 1935 - 1936 г. е била посветена на социологията като наука; 1937 - 1938 г. на понятието за свобода; 1939 - 1940 г. на войната като социален феномен и т.н.

Дружеството престава да съществува през 1947 г. Ето някои показателни факти от заслужаващата да бъде запомнена не само с подписването на Парижкия мирен договор и процеса срещу Н. Петков 1947 година: В началото на годината, на 15.01. Политбюро на ЦК на БРП (к) създава *Културна комисия* с председател Тодор Павлов, която “обследва” работата на творческите съюзи. На 19 февруари се обнародва и новият закон за БАН, според който академията е под надзора на министерския съвет, изследователската работа в нея трябва да е в тясна връзка с практиката и да почива на “здравни научни основи”. На 4.03. е избран нов управителен съвет на БАН с председател Тодор Павлов. На 5.07. се обнародва нов закон за висшето образование, при който на практика се унищожава университетската автономия. Смятам изброеното за достатъчно. Последният протокол на *Философското-социологическо дружество* е от 25.05.1947 г. На тази последна сбирка доклад е изнесъл секретарят Цеко Торбов на тема “Кант и социализъм”.

### ***Дружества, за които няма достатъчно свидетелства***

#### *Философско педагогическо общество*

На първо място следва да посочим „Философското педагогическо общество”, за чието съществуване разполагаме с малко информация. Знаем как и кога е основано, но работата му остава в тайна. Информацията за учредяването му излиза съвсем случайно в една статия на д-р Райна Ганева от 1937 г., озаглавена “Философска култура в училището”. В нея се казва дословно следното: *В 1919 год. една група студенти и учители по философия вземат почина да се създаде по-оживен философски живот у нас. В техния позив се намира следният въпрос: “Не намирате ли, че философската пропедевтика, тъй както е поставена у нас, дава свършено незадоволителни, за да не кажем отрицателни резултати?” В 1920 год. Философско-педагогическо общество съобщава за своето учредяване и излага програмата на своята бъдеща дейност, в която между другото е включено организирането на анкета, за да се узнае “мнението на съответните преподаватели върху причините на очевидната безплодност на школското изучаване на тия предмети у нас” (разбира се изучаването в гимназиите, но не и в Университета)<sup>51</sup>.*

Очевидно е, че Р. Ганева е разполагала с някакъв учредителен документ на дружеството, от който са и цитатите в приведения пасаж. За съжаление обаче той не е посочен в статията. Независимо от това свидетелството дава известно основание за

някои предположения. Едно от тях е, че дружеството е развивало активна дейност след 1920 г., тъй като в противен случай щеше да е малко вероятно името му да намери място в научна статия 17 години по-късно. Разбира се, това е спорна хипотеза, понеже няма логическо противоречие в допускането да се е случило и обратното - стига да приемем, че Р. Ганева пише за дружеството като за исторически прецедент. От текста не става ясно дали то работи по време на написването на статията или не.

За дружеството може да се научи също и от писмо на Д. Михалчев до Стефан Станчев от 22.03.1922 г. В него Михалчев споменава, че Емануил П. Димитров е чел предната година доклад за Бергсон пред обществото<sup>52</sup>. Другото място, където се споменава името на *Философското педагогическо общество* е кратко писмо с дата 1 април от 1920 г., намиращо се в Столичния архив<sup>53</sup>. Писмото, написано на ръка върху бланка с изходящ номер 9, е адресирано до директора на III-та прогимназия с молба да се намери някоя по-голяма класна стая в училището, в която обществото да провежда своите събрания. Обществото е имало и правоъгълен печат със съкращение *ФПО*. Любопитното в случая е, че писмото е подписано от председателя на дружеството - Димитър Михалчев, като това доказва пряката връзка на организацията с името на българския философ, който поне през 1920 г. със сигурност е бил и негов председател. Покрай името на Михалчев известно основание има и за една иначе малко вероятна хипотеза: По-горе в главата за *Студенското философско-педагогическо дружество* стана дума за това, че през 1931 г. *Философски преглед*, чийто главен редактор е Михалчев, излиза със съобщение за възобновяването на “българското философското педагогическо дружество”. Допустимо е да предположим, че тук може да става въпрос за възобновяването на това мистериозно общество, а не на студентското дружество от Университета. Това предположение обаче не е подплатено с абсолютно никакви доказателства и на мен ми се струва малко вероятно не само заради разминаването в думите “дружество” и “общество”. Освен чрез съобщението във *Философски преглед*, възобновеното дружество от 1931 г. не се свързва по друг начин с името на Михалчев.

#### *Философски клуб*

„Философският клуб” на проф. Иван Саръилиев е основан през 1935 г. От един предговор на Валентина Топузова към сборник с текстове на Цеко Торбов може да се разбере, че той е съществувал до 1944 г., а негов секретар е бил отново Цеко Торбов<sup>54</sup>. За съжаление в достъпните архиви както на проф. Саръилиев, така и на проф. Торбов няма запазени свидетелства за работата на клуба. Знаем някои подробности само около времето на неговото основаване. От *Философски преглед* разбираме, че това е станало в края на годината - през декември. Клубът си поставя следните цели: 1. *Да се създаде център, където да могат да се разменят мисли на*

философски теми; 2. Да се изнасят сказки и реферати с чисто научен характер по философски въпроси. Сказките ще имат непопулярен, а строго специален характер, които имат характер на висши лекции; 3. Да организира лица, желаещи да се посветят на превеждане творбите на класическите писатели (философи); и 4. Да издава периодичен бюлетин за вътрешната дейност на клуба, където ще се поместват и четените реферати и сказки<sup>55</sup>.

За членове на клуба са могли да бъдат приемани всички завършили философия или имащи проявена дейност в областта. До момента на публикуване на съобщението - началото на 1936 г. сказки са чели Саръилиев и Торбов - първият за прагматизма, а вторият за Кант.

През 1937 г. се появява още едно свидетелство за работата на клуба, този път в *Училищен преглед*. В него се реферира лекцията на Саръилиев от 28.11.1936 г. на тема "Прагматизъм и религия". Откриваме още два реферата - единият от 5.12. на лекцията на Атанас Илиев на тема "Психология на творчеството"; а другият от 12.12. с.г. на лекцията на Цеко Торбов "Философия и история"<sup>56</sup>. Ако не друго, това е сигурно свидетелство за много активна работа в края на 1936 г. - три сбирки на клуба за по-малко от месец. За съжаление нищо след това във връзка с това дружество не може да бъде открито.

#### *Философско дружество*

Поредното обещаващо „Философско дружество“ се основава през 1940 г. За това четем във *Философски преглед*<sup>57</sup>, като интересното в случая е, че негов председател отново е Димитър Михалчев. В съобщението се споменава, че дружеството е основано на 3.01.1940 г. в София. Заслужава да се отбележи фактът, че уставът е минал през Министерството на вътрешните работи, където е бил утвърден. Последното задава една своеобразна институционална тежест на новосъздаденото дружество. То е било отворено за всички, които проявяват интерес към философията, като си е поставяло за цел уреждането на сказки, обсъждането на реферати, организирането на конференции, издаването на "редовен годишник" с философски статии и т.н. За съжаление обаче нищо повече освен тази амбициозна програма не можем да открием за *Философското дружество* от 1940 г.

#### *Заклучение*

Изводите, които могат да бъдат направени до момента, след изложения по-горе преглед, са няколко и те са от значение за общата картина на философския живот в България от края на XIX до средата на XX век.

Първият от тях е, че определено в България има тенденция към сформирването на философски сдружения, но най-често след основаването си те губят инерция и не успяват да развият продължителна активна дейност. Никое от тях не съумява да

направи свое периодично печатно издание или да организира така дейността си, че тя да остави забележима следа в духовният живот на България. Това е основната причина проучването на тези дружества да представлява по същество безкрайна, изключително тежка и често пъти неудовлетворителна архивна работа.

Вторият извод е, че гимназиалните философски дружества, особено извън София, респективно далеч от Университета, се оказват по-жизнеспособни от студентското дружество или тези, сформирани в столицата с помощта на университетски преподаватели. Можем да си обясним това с липсата на други достъпни форуми в провинцията, както и с образователната цел, която дружествата си поставят по отношение на обучението в гимназиите. Очевидно е, че поставянето на по-скромни цели при организирането на такива сдружения е предпоставка за по-успешната им дейност.

Прави впечатление също, че като цяло българските философи организират своята интелектуална и полемична работа не около философски сдружения, а около медии, които по правило са с по-широк културен профил. Философите в България през този период обменят идеи и отстояват позиции не в рамките на философски дружества и организации, а чрез голям брой периодични издания, които с изключение на *Философски преглед* не са собствено философски, но отразяват определени, често пъти противоположни идейни настроения<sup>58</sup>. Очевиден пример за това са сп. “Мисъл” на д-р Кръстев и “Ново време” на Д. Благоев.

Вече стана ясно, че Софийският университет колкото поощрява работата на *Студентското философско-педагогическо дружество*, толкова и го затруднява поради обвързаността му с университетската администрация и политика от една страна, и съществуването на паралелно действаща структура (*Философският семинар*) от друга.

Друг извод, който може да се направи е, че колкото е по-високо и специализирано нивото на лекциите и обсъжданията в дружества като *Философския клуб* или *Философско-социологическо дружество*, толкова по-трудно е да се проследи тяхната дейност. Повечето печатни издания не се интересуват от дейността им по простата причина, че тя не е популярна. Това превръща въпросните организации в затворени общности от елитни учени - обикновено преподаватели в Университета, чиято работа остава известна на ограничен кръг от “посветени” членове и слушатели. Още една причина изворите за тяхната дейност да са много трудно откриваеми.

И накрая - поради специфичните особености, изброени дотук - за уважаемия читател трябва да е ясно, че във всеки един момент от някой архив би могло да се появи името на поредното философско дружество, за което никой вече не си спомня. Възможно е също така да се открият неизвестни до момента свидетелства, които да

обогатят или коригират информацията по изложените тук въпроси. Нещата стоят по този начин, защото в известен смисъл работата по проучването на тези дружества едва сега започва.

### Бележки

1. Изключение прави книгата *Габровската ремкеанска школа и Димитър Михалчев*, с автори М. Костадинова, А. Стефанов и Д. Цацов, излязла през 2000 г.
2. Преименувано в *Академия на науките* през 1884 г. със седалище София. От 1911 г. - *Българска академия на науките*.
3. Арнаудов, М. *История на Софийския университет Св. Климент Охридски през първото му полустолетие /1888-1938/*, С., 1939, с. 182.
4. Пак там.
5. Пак там.
6. Пак там, с.183.
7. Пак там.
8. Годишник на СУ, том 6, С., 1911.
9. Училищен преглед, 1900-1901, с.384.
10. Пак там.
11. Пак там, с. 167.
12. Софийски градски окръжен държавен архив (СГОДА), Ф.994К, Оп.2, а.е.6, л.53.
13. СГОДА, Ф.994К, Оп.2, а.е.6, л.61.
14. Год. на СУ, том 1, С., 1905.
15. Училищен преглед, 1904, с.586-588.
16. Год. на СУ, том 5, С., 1910.
17. Год. на СУ, том 6, С., 1911.
18. Арнаудов, М. *История на Софийския университет Св. Климент Охридски през първото му полустолетие 1888-1938*, С. 1939, с. 337; Виж също: Год. на СУ, том 8-9, С., 1914.
19. Год. на СУ, том 6, С., 1911.
20. Год. на СУ, том 8-9, С., 1914.
21. СГОДА, Ф.994К, Оп.2, а.е.12, л.13.
22. Философски преглед, кн. 5, 1931, с.504.
23. Училищен преглед, кн. 4, 1932, с.1009-1011.
24. СГОДА, Ф.994К, Оп.4, а.е.17, л.1.
25. Пак там, л.8.
26. Год. на СУ, С. 1943.
27. СГОДА, Ф.994К, Оп.4, а.е.17, л.27.
28. Год. на СУ, том 7, С., 1912.
29. Год. на СУ, том 3-4, С., 1908.
30. Год. на СУ, том 7, С., 1912.
31. Костадинова, М. *Габровската ремкеанска школа и Димитър Михалчев*, С., 2000, с.60.
32. Последният запазен протокол е от 10.02.1931 г., но М. Костадинова смята, че практически обществото работи до края на 1932 г. Виж: Костадинова, М. *Габровската ремкеанска школа и Димитър Михалчев*, С., 2000, с.19.
33. Костадинова, М. *Габровската ремкеанска школа и Димитър Михалчев*, С., 2000, с. 80.
34. Философски преглед, кн. 1, 1935, с. 95.
35. Пак там.
36. Философски преглед, кн. 1, 1936, с. 96.
37. Философски преглед, кн. 5, 1937, с. 536-537.
38. Философски преглед, 1938.
39. Училищен преглед, кн. 8, 1942, с. 998-1001.
40. Философски преглед, кн. 2, 1940, с. 210-212.
41. Цацов, Д. *В търсене на самобитното*, С., 1996, с. 124-125.
42. Торбов, Ц. *Дейността на Философско-социологическото дружество в София от основаването му до днес*, Юридически архив, 1937, год. 8, кн. 4-5, с. 549-557.
43. ЦДАФ, НБУ, Ф.3.Оп.2, а.е.1.
44. *История на философската мисъл в България*, Т. 3, С., 1976, с. 464-467; Михайлов, С., *Социологията в България*, С., 2003, с. 15; Ставров, Б., *Буржоазната социология в България между двете световни войни*, С., 1979; Цацов, Д., *В търсене на самобитното*, С., 1996, с. 124.

45. *История на философската мисъл в България*, Т. 3, С., 1976, с. 464-467.
46. За да сме напълно точни трябва да отбележим, че едва на 04.10.1936 г. Ц. Торбов официално “е избран за секретар на мястото на г. д-р Хр. Тодоров”. До тогава той е изпълнявал тази функция, но както се отбелязва в Протокол # 1 от 07.10.1934 г, той е бил “в помощ на д-р. Христо Тодоров”, който официално е секретар до 1936 г.
47. В книгата си *В търсене на самобитното* (с. 124) Д. Цацов споменава, че дневниците от архива на Ц. Торбов са взети от В. Субашки и после не са били върнати. В светлината на описаната ситуация вероятно и за съжаление Д. Цацов ще се окаже прав. Можем само да се радваме, че оцелелите днес дневници, които остават единствения автентичен извор, не са били открити по онова време.
48. Ляхова, В. *Живот мисия*, С., 2001, с. 81-86.
49. Пак там, с. 86.
50. ЦДАФ, НБУ, Ф.3.Оп.2, а.е.1.
51. Философски преглед, кн. 4, 1937.
52. Костадинова, М. *Габровската ремкеанска школа и Димитър Михалчев*, С., 2000, с. 90.
53. СГОДА, Ф.994К, Оп.2, а.е.12, л.13.
54. Торбов, Ц. *Изследвания върху критическата философия*, С., 1993, с. 8.
55. Философски преглед, кн. 1, 1936, с. 95.
56. Училищен преглед, кн. 3, 1937, с. 311-313.
57. Философски преглед, кн. 2, 1940, с. 210-212.
58. Виж главата за печата в настоящото издание.

### **Приложение I. ХРОНОЛОГИЯ И ИЗТОЧНИЦИ ЗА СДРУЖЕНИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ФИЛОСОФИ ДО 1947 г.**

**04.04.1897 г.** Протокол №22 от заседание на Академическия съвет на СУ - Проект за нов устав на “**философското дружество**”. /СГОДА, Ф.994К, Оп.2, а.е.6, л.53./

**13.05.1897 г.** Протокол №28 от заседание на Академическия съвет на СУ - Иван Георгов докладва проекта, който се връща с препоръки да се “поправи, измени и допълни” така, че отговаря “по-добре на задачите на едно студентско **философско дружество**”. /СГОДА, Ф.994К, Оп.2, а.е.6, л.61/

**06.03. 1898 г.** Протокол №19 от заседание на Академическия съвет на СУ - Внасят се още промени в устава на студентското **философско дружество**. /СГОДА, Ф.994К, Оп.2, а.е.6, л.86/

**07.03.1899 г.** Доклад на Иван Гюзелев - *Въображаемото съществуване на материята* пред “**Физико-математическото д-во**”. /Училищен преглед, 1900-1901, с. 167/

**1904-1905 г.** Съобщения за дейността на “**Студентско философско-педагогическо д-во**”. /Училищен преглед, 1904 г. с. 586-588; Год. на СУ, том 1, 1905/

**1906-1907 г.** Съобщение за избора на Ив. Георгов за уредник на “**семинара и кабинета по философия и педагогия**”. /Год. на СУ, том 3-4, 1908/

**1909 г.** Съобщение за “**Студентското литературно-философско дружество**”, основано през 1905 г, действащо от 11.10.1908 г. с приет устав от съвета на 22.12.1908 г. /Год. на СУ, том 6, С., 1911/

**1909 г.** Съобщение за “**Студентско философско-педагогическо дружество**”, “подновено от лятното полугодие на 3 юний 1909 година”. За пръв път се споменава годината на основаването му - 1895 г. /Год. на СУ, том 6, С., 1911/

**02.12.1909 г.** Нов устав на “**Студентското философско-педагогическо дружество**”, “представен за одобрение на 02.12.1909 г., утвърден от Академичния съвет на 22 същия месец.” /Год. на СУ, том 8-9, С., 1914/

**1914 г.** “**Студентското литературно-философско дружество**” вече се изписва като “**Студентско литературно-филологическо дружество**”. /Год. на СУ, том 10-11, С., 1915/

**17.12.1914 г.** Студенти от историко-филологическия факултет съобщават, че са отворили отново бившето “**студентско философско-педагогическо дружество**”, което е затворено през последните четири години. /СГОДА, Ф.994К, Оп.2, а.е.12, л. 13/

**01.05.1919 г.** Основава се “**Философско-математично общество**” - “Димитър Михалчев”, което съществува до 1932 г. /Костадинова, М. *Габровската ремкеанска школа и Димитър Михалчев*, С., 2000./

**1920 г.** Основава се “**Философско-педагогическо общество**”. /Философски преглед, кн. 4, 1937/

**1925 г.** Основава се “**Философско-социологическо дружество**”, което съществува до 1947 г. /. Торбов, Ц., *Дейността на Философско-социологическото дружество в София от основаването му до днес*, Юридически архив, 1937, год. 8, кн. 4-5, с. 549-557; Ляхова, В., *Живот мисия*, С., 2001, с. 81-86; *История на философската мисъл в България*, Т. 3, С., 1976, с. 464-467; Михайлов, Ст., *Социологията в България*, С., 2003 г., с. 15; Ставров, Б., *Буржоазната социология в България между двете световни войни*, С., 1979; Цацов, Д., *В търсене на самобитното*, С., 1996, с. 124/

**28.10.1931 г.** Възобновяване на “**Философско педагогическото д-во**” в София. /Философски преглед, кн. 5, 1931; Училищен преглед, кн. 4, 1932/

**1934 г.** Основаване на “**Философско педагогически кръжец д-р К. Кръстев**” от Борис Илиев в Кюстендил. /Философски преглед, кн. 1, 1935/

**1935 г.** Бележка за четените реферати в “**студентското философско д-во**”, /Философски преглед, кн. 1, 1935/

**12.1935 г.** Основава се “**Философски клуб**” на проф. Иван Саръилиев. /Философски преглед, кн. 1, 1936; Училищен преглед, кн. 3, 1937 г.; Ляхова, В., *Живот мисия*, С. 2001, с. 86-87./

**1936 г.** Отчет за дейността на “**Философско педагогически кръжец д-р К. Кръстев**” в Кюстендил за 1935 г. /Философски преглед, кн. 1, 1936/

**1937 г.** Отчет за дейността на “**Философско педагогически кръжец д-р К. Кръстев**” в Кюстендил. /Философски преглед, кн. 5, 1937/

**5.10.1938 г.** Образувано е “**Философско дружество Ст. Михайловски**” в Перник. /Цацов, Д. *В търсене на самобитното*, С., 1996, с. 124/

**1938 г.** Отчет за дейността на “**Философско педагогически кръжец д-р К. Кръстев**” в Кюстендил. /Философски преглед, 1938/

**10. 1939 г.** Сформира се “**Философски кръжок Д-р Н. Алексиев**” в Търново. / Цацов, Д. *В търсене на самобитното*, С., 1996, с. 124/

**03.01.1940 г.** Основава се “**Философско дружество**” в София с председател Димитър Михалчев. /Философски преглед, кн. 2, 1940/

**1942 г.** Справка за “**Философско педагогически кръжец д-р К. Кръстев**”, /Училищен преглед, кн. 8, 1942/